

Místo člověka ve světě a krize tzv. předmětného myšlení [1984]

Rozvrh článku pro sborník

1. Pojetí světa a pojetí člověka spolu zvláštním způsobem souvisí. Ale není to souvislost jen myšlenková, logická, o niž jde. Je to především souvislost „skutečná“, v řádu skutečnosti. Jaký člověk, takový svět; a jaký svět, takový člověk. Avšak ani jeden z členů tohoto vztahu nelze legitimně převést na druhý.
2. Dějiny vztahu mezi člověkem a světem jsou plné proměn a zvrátů. Prehistorie začíná kdesi tam, kde člověk ještě nebyl člověkem a svět nebyl ještě světem. Předpoklad, že nejprve vznikl svět a teprve dlouho potom se objevil na naší planetě život, jehož jedním – ale zato nejpodstatnějším – vyústěním byl lidský život, je zatížen objektivismem, jehož problematičnost a neúnosnost se stále víc ukazuje mj. zejména v pojetí vztahu člověka a světa.
3. Pro zvíře (živočicha) svět neexistuje; zvíře si osvojuje jen něco ze svého okolí a v tomto „osvojeném světě“ žije, jako by mimo něj nic neexistovalo. Tento osvojený svět nazývejme osvětím. Člověk se stával člověkem v té míře, v jaké ne pouze posunoval, ale prolamoval meze svého osvětí a vstupoval do „světa“, který nebyl součástí ani aspektem onoho osvětí.
4. Před-člověk se stával člověkem tím, jak se stával obyvatelem nového „světa“, který nebyl redukovatelný nejen na jeho osvětí, ale ani na – objektivizovaně viděno a řečeno – svět, který tu byl dosud. Ačkoliv svět, který tu byl dosud, byl vším, tj. veškerenstvem, stával se paralelně s tím, jak před-člověk se stával člověkem, pouhou přírodou, a tudíž pouhou částí světa, ovšem proměněného, nového světa.
5. Nový svět, v němž začal (nejprve jen zčásti, ale posléze stále víc) vznikající a na vyšší úroveň se stále pozvedající člověk žít, nebyl už světem přírodním (ani přirozeným), neboť ani člověk už nebyl živočichem přírodním (přirozeným). Proto úsilí restituovat alespoň teoreticky lidský svět jakožto „přirozený svět“ je odsouzeno k nezdaru.
6. Nový svět, do něhož postupně vstupuje a v němž se zabydluje a zdomácňuje člověk, je světem, do něhož je postupně jakoby včleňován, vtahován „svět“ původní, tj. především osvětí, v němž člověk stále ještě žije, i když v něm už není neprodyšně uzavřen, ale právě díky povaze nového světa i to, co původně zůstávalo mimo osvětí člověka.
7. Nový svět, do něhož člověk nachází cestu a do něhož vstupuje, je svět slova, svět řeči (přičemž řeč nesmí být identifikována s jazykem). Původnější je slovo jakožto mýtus; v něm se otvírají dalekosáhlé perspektivy (někdy až propastné), ale svět, který se v těchto perspektivách ukazuje a vyjevuje, má stále ještě některé znaky pouhého osvětí. Průlom nastává s prosazením slova jakožto logu, kterýžto průlom na sebe bere podobu tzv. pojmového myšlení.

8. Pojmové myšlení se vyznačuje schopností koncentrovat předmětné intence myšlení/promlouvání do jediného, přesně určeného (určitelného) předmětu, tzv. intencionálního předmětu. Tento int. předmět je myšlenkovou konstrukcí a nemůže být identifikován se žádným předmětem reálným.

30. 11. 84

Vztah člověka k univerzu mohl být založen a může být modifikován jen v rovině myšlení, ale nezůstává na ni omezen. Porozumění světu a porozumění sobě spolu úzce souvisí; není to však souvislost pouze myšlenková, nýbrž také, a dokonce především souvislost v řádu skutečnosti. Jaký člověk, takový svět, mohli bychom říci; platí však také opačně, že jaký svět, takový člověk. Ani jeden z členů tohoto vztahu nelze legitimně převést na druhý. A už vůbec nepostačuje řešení buď jenom objektivní, nebo jenom subjektivní. Především ani člověk, ani svět nemají charakter objektivních daností anebo se touto svou stránkou přinejmenším nevyčerpávají. Na druhé straně svět není jen iluzí a subjektivní představou, a tím méně může být člověk jen svou vlastní subjektivní představou, svým vlastním zdáním.

Samotným myšlením se ovšem nemůžeme přímo dotknout skutečnosti a ovlivnit, proměnit ji samotnou v tom, čím je právě skutečná. K setkání myšlení se skutečností však přece jenom dochází, a to v praxi, v lidské zkušenosti orientované a o nové zkušenosti se pokoušející praktické aktivitě. Už bylo dostatečně zdůrazněno, že svou praxí mění člověk nejenom věci kolem sebe, ale také sám sebe. Nikoliv menšího důrazu si však zaslouží poukaz k tomu, že tím, jak člověk mění věci kolem sebe a jak proměňuje způsoby své aktivity, proměňuje také svět. To může znít jako zdánlivá trivialita, neboť čím jiným je svět než souborem či celkem všech věcí? Mění-li tedy člověk svou praxí část světa, mění tím tak trochu i svět jako celek. Avšak v této zdánlivé – a navzdory všemu zdání nikterak neodůvodněné – samozřejmosti spočívá překážka, která nám znemožňuje vidět to podstatné. Uvedme příklad.

Dříve, než se stal člověk člověkem, obýval jako přírodní tvor své osvětí docela podobně, jak dnes vidíme obývat tato svá osvětí nejrůznější živé tvory. Ať už vidíme specifickou člověka v čemkoliv, je nepochybné, že v určité době došlo k jejímu ustavení a projevení. Přidržíme se pro tuto chvíli Aristotela a považujme za význačný, ba rozhodující rys, jímž se člověk liší ode všech ostatních živých tvorů, řeč, slovo. Ve chvíli, kdy se předčlověk stává člověkem tím, že začíná mluvit, přestává být obyvatelem jednoho světa, totiž přírody, a vstupuje do jiného, nového světa, totiž světa slova, řeči. Tady musíme provést opravu na Aristotelově výměru: člověk není živou bytostí, která „má“ slovo, protože slovo znamená celý nový svět. Stejně tak nemůžeme říci, že ryze přírodní živá bytost „má“ přírodu jakožto

svět přírody. Co to však znamená pro naše uvažování? A co to znamenalo pro svět „vcelku“?

Když člověk začal mluvit, tj. když se otevřel světu slova a vstoupil do něho a když se v něm začal zabydlovat, přestal být v některých směrech pouhou přírodní bytostí a začal se čím dál víc vydělovat ze světa přírody. Do té doby však byla příroda světem vcelku, protože svět jako celek nebyl ničím víc než právě přírodou. Ale tím, že člověk vykročil z rámce přírody, přestala být příroda světem vcelku, neboť vydělení z přírody nebylo zároveň vykročením ze světa vůbec. Svět vcelku se přestal krýt se světem přírody, příroda se ze světa vůbec stala pouhou přírodou a tak pouhou částí, pouhou jednou sférou světa vcelku. Navenek se tato epochální proměna zpočátku projevovala jen tím, že jistý druh vyšších obratlovců, v mnohém připomínající primáty a vůbec opice, začal ještě dost primitivně mluvit. Navíc se tato zvláštnost navenek nikterak zvlášť nelišila od zvukových projevů jiných zvířat či ptáků.

Námítky proti této interpretaci jsou ovšem nasnadě. A jsou založeny na jiné interpretaci, která díky své běžnosti je všeobecně považována za samozřejmou, a proto nebývá obvykle podrobována žádnému podrobnějšímu zkoumání; nanejvýše se ví, že některé poněkud extravagantní filosofické směry ji nesdílejí, nýbrž odmítají. V rámci této odlišné, ale běžnější interpretace se poukazuje k tomu, že o žádném předělu ve smyslu pronikavé proměny světa vcelku nemůže být řeči. Jeden rod obratlovců, blízký primátům, sice vynalezl primitivní dorozumívání pomocí slov a vět, které bylo v průběhu dlouhých následujících věků zdokonaleno v užívání značně složitých jazykových útvarů k popisu a vyjádření nejpozoruhodnějších skutečností, nálad a myšlenek. Ale svět sám se tím nikterak nezměnil, nýbrž lidskému rodu se dostalo pouze rozšířených možností, jak měnit věci a situace v něm. Rozdíl mezi světem vcelku a světem přírody je pouze myšlenkovou, a tudíž subjektivní záležitostí; vyvozovat z myšlenek závěry pro objektivní skutečnost je nelegitimní. Zvláště pak nelze uznat oprávněnost hypostaze nějakého světa řeči či slova, neboť takový svět není ničím objektivním.

Bylo by možné uvést i jiné námítky proti svrchu zmíněné interpretaci, ale jsou to všeobecně námítky vycházející ať svým souhlasem, ať nesouhlasem a odmítáním ze základny, jaká se vytvořila a v průběhu věků do dnešní podoby přetvořila v důsledku vynikajícího a další myšlenkový vývoj dalekosáhle určujícího řeckého vynálezu tzv. pojmového myšlení, které umožnilo na půl třetího tisíce let naprostou převahu předmětnému myšlení, aby je však v době, kdy dospělo k mezím svých možností, odhalilo v jeho problematičnosti a scestnosti. Někdy se dává hlavní důraz na rozpolcení skutečnosti na subjekt a na objekt a náprava se pak vidí především v překonání propasti mezi obojím. Zdá se však, že to není nikterak perspektivní cesta, nýbrž spíše jakýsi problematický krok zpět. Hlavní

závadou není důraz na základní rozdíl mezi aktivním subjektem a mezi tím, k čemu se ve svých aktivitách vztahuje, ale v tom, že jak to, k čemu se subjekt aktivně vztahuje, tak subjekt sám jsou chápány předmětně, tj. jako něco, co je cele a v úplnosti vyloženo před námi, přičemž my sami jsme zamlčovani a vytěsňováni z každé s tématem spjaté úvahy. Nanejvýš se můžeme stát předmětem samostatné úvahy, a pak ovšem pouze za tu cenu, že jsme učiněni nebo že dokonce sami sebe učiníme předmětem, tj. pouhým objektem, čímž se sami jako subjekt identifikujeme se svým zpředmětněním.

Vynález pojmů dovolil soustředit vybrané myšlenkové intence do jediného zcela určitého předmětu, tzv. intencionálního předmětu, odlišného sice od skutečnosti, k níž vposledu odkazoval, ale fungujícího (většinou nekontrolovaně) jako jakýsi filtr, jímž některé stránky skutečnosti třeba vůbec neprošly. A protože nová technika myšlení dovoľovala konstruovat i takové intencionální předměty, jimž ve skutečnosti vůbec nic neodpovídalo, přidávalo pojmové myšlení za pomoci svých intencionálních konstrukcí skutečnosti některé rysy, kterých vůbec neměla. V banálních případech byla taková chyba dříve nebo později odhalena a napravena, ovšem pouze za předpokladu, že šlo o rysy předmětné povahy. Tak v průběhu vývoje myšlení a poznání došlo k tomu, že předmětná stránka skutečnosti byla poznávána a myšlenkově modelována stále přesněji, zatímco chyby v poznání nepředmětné stránky skutečnosti neustále narůstaly. Protože v samotné skutečnosti dochází alespoň ve význačných případech ke konkrescenci předmětné a nepředmětné stránky (u tzv. pravých sjednocení, založených ve skutečnosti samé, a nikoliv teprve na rovině fenoménů), dostává se předmětné myšlení čas od času do rozporů, jež mohou být jen se stále většími obtížemi překonávány vylepšováním příslušných intencionálních modelů. Situace bývá nejnápadnější tam, kde je zapotřebí speciálními logickými extrapolacemi jednotlivých modelů propojit několik vzdálenějších tematických okruhů.

Budiž nám dovoleno malé přirovnání, jež kromě toho, že - jako ostatně každé jiné přirovnání - poněkud kulhá, přece jenom znamená jistou pomoc naší představivosti. Tak jako povaha křivky zůstává nejistá,¹ i když známe sebevětší množství jejích bodů a příslušných tečen, tak nelze konstruovat model světa vcelku na základě sebevětšího množství partikulárních modelů jeho složek a částí. U křivky záleží na tom, zda je pravidelná, či nepravidelná; víme-li předem, že jde o kuželosečku, mnohé se zjednoduší. Ale co „víme předem“ o světě vcelku? Jisté pravidelnosti a jistý řád se už zdají být mimo veškeré pochyby, ale není jisté, že právě ty pravidelnosti, o kterých víme, jsou vskutku ty nejpodstatnější. A k tomu se právě přimyká náš problém: nenecháváme celé rozsáhlé oblasti, ano celé kompletní

¹ Rukou po straně připsáno: „může zůstat!“ (pozn. red.).

aspekty světa vcelku mimo záběr svého zkoumání? Nevylučujeme je už svým přístupem z oblasti svého zájmu?

Připustíme-li třeba jen teoreticky, že jak svět vcelku, tak jednotlivé skutečnosti (alespoň některé) mají vedle své vnější, předmětné stránky také stránku vnitřní, nepředmětnou, znamenalo by to nutně pro postup i toho nejbedlivějšího poznávání, jež by se však omezovalo na stránku předmětnou, že v určitých případech musí dojít k souvislostem, jimiž je předmětná stránka vázána na příslušnou stránku nepředmětnou. Co v takovém případě nastane? Protože přístup předmětného myšlení se omezuje na předmětnou stránku skutečnosti, zatímco nepředmětnou stránku prostě odfiltruje, jako kdyby jí vůbec nebylo, zjistí vazbu něčeho předmětného na - nic. Předmětné myšlení je v zásadě schopno minit nic, pokud ovšem není. Protože zjištěná vazba se zdá poukazovat přece jenom na něco, zbývá předmětnému myšlení jedno z dvojího: buď vazbu na „nic“ interpretuje subjektivně jako dočasný stav naší neznalosti onoho „něco“, k čemu vazba poukazuje, anebo „objektivně“ jako náhodu. Neboť předmětné myšlení je odedávna spjato s myšlením kauzálním, resp. myšlením kauzality, kauzálního nexu.

Chceme-li tedy učinit první kroky do sféry té skutečnosti (či té stránky skutečnosti), která se vymyká přístupu předmětného myšlení, ale která jím je pouze neprávem označena jako „nic“, stačí si vyhlédnout některá z míst, na nichž moderní věda mluví o náhodě nebo kde se pokouší nedostatky svého objasňování překlenout poukazem na nedostatečnost dosavadních poznatků a možnost nových, překvapivých objevů. Jen výjimečně jsou vědci ochotni připustit „nic“ v plném významu toho slova tak, že by s ním chtěli přímo operovat. A přece i k tomu tu a tam dojde, a dokonce na nejnečekanějších místech.

Zůstaneme-li zprvu v oblasti toho, co „jest“ ve smyslu jsoucen, pak předmětné myšlení bude mít nejméně potíží tam, kde „předmětem“ jeho zájmu a zkoumání budou pouhé agregáty a mechanicky vzniklé struktury, a největší potíže mu vzniknou naopak tam, kde bude usilovat o hlubší poznání tzv. pravých jsoucen, tj. jsoucen vnitřně integrovaných v pravé celky. Nejdříve a dodnes nejnápadněji se to ukazuje v případě živých bytostí. „Nic“, jež organizuje obrovskou složitost tzv. životních procesů v těle každého živého jedince, je buď interpretováno jako dosud nepoznané jsoucno (faktor), anebo jako obecná vlastnost běžných jsoucen (jako jsou molekuly, atomy nebo hmota vůbec), jež rovněž do všech detailů dosud neznáme, takže nám tato jejich obecná vlastnost většinou uniká. Platí-li něco podobného pro každého živého tvora jakožto jedince, platí to pochopitelně tím spíše pro vznik a vývoj živých organismů na naší planetě. Předpokladem je všeobecná schopnost hmoty dospět k sebeoživení a za pluralitu vývojových směrů a vůbec za jejich plasticitu odpovídají „náhodné“ mutace a následující přirozený výběr. Zdá se, že biologie musí

přímo oplývat skvělými metodami, jak zastříit nebo uklidit stranou všechny případy, kdy souvislosti ukazují na „nic“, jež intervnuje všude tam, kde je život, aniž by bylo možno je vykázat jako nějaké předmětné „něco“.

Člověk je živá bytost a už proto je po této stránce také velkým problémem pro vědu. Daleko větším problémem se stal ovšem proto, že poté, co ztratil své pevné místo v univerzu, přestal mít schopnost si plně uvědomovat svou sourodost se světem živých tvorů a nakonec se odcizil sám sobě jako živoucí bytosti. Ztráta vztahu (pozitivního) ke světu znamená ve svých důsledcích také ztrátu (pozitivního) vztahu k sobě a k člověku vůbec, a ovšem i obráceně ztráta pozitivního vztahu k sobě a k člověku vůbec (plus ztráta pozitivního vztahu k životu) vede nutně ke ztrátě (eventuelně k prohloubení ztráty) vztahu ke světu a de facto ke ztrátě světa jako celku smysluplných souvislostí, v nichž lidský život může být zakotven a k nimž se může vztahovat.

Mohlo by se zdát, že problém jakéhosi „nic“ je naléhavý pouze pro ty obory, které se zabývají neobyčejně složitými formami a strukturami, a navíc strukturami proměnlivými, které však při vší své proměnlivosti musí být ovládnuty nějakým jednotícím řádem. Problému by naproti tomu měly být prosty obory pracující s maximálně jednoduchými jsovcny, např. atomy, kde řád je dán jistými zákonitostmi (převážně setrvačnostního charakteru), jež nemají s žádnou integritou nic společného. Byl by to však omyl, kdybychom se něčeho takového domýšleli; dostali bychom se do velkého rozporu se skutečností. Především je otázka, zda taková jednoduchá jsovcna jsou opravdu jednoduchá. Zejména však moderní astrofyzika dospívá k jistým myšlenkovým extrapolacím (do jisté míry již filosofického charakteru), v nichž se už přímo dotýká tématu „nic“. Tak tomu je např. v úvahách o počátku nebo konci našeho vesmíru, kdy se mluví o tzv. velkém třesku a tzv. velkém krachu. Nemá smysl se tázat, co bylo před velkým třeskem, neboť ve velkém třesku vznikl vesmír i se svým prostoročasem; tak to interpretuje snad většina astrofyziků. Jinak řečeno: celý vesmír (včetně příslušného časoprostoru) vznikl z ničeho čili nelze uvést nic, z čeho by vznikl nebo co by bylo příčinou jeho vzniku (neboť příčina musí předcházet následku, kdežto zde jde o ‚následek‘, jemuž nemohlo nic předcházet).

Oblast toho, co je označováno jako „nic“, je však zčásti velmi vzdálena opravdovému „nic“, a navíc je pravým opakem „nicotnosti“ ve smyslu nevýznamnosti. Do této oblasti není však snadné pronikat; protože její hranice (její vymezení) byly konstituovány naším myšlenkovým přístupem, je zapotřebí nejprve podrobit přezkoumání a revizi právě tento náš myšlenkový přístup, v jehož perspektivě se určité významné složky (prvky) skutečností, resp. celé významné skutečnosti (event. v singuláru!) jeví, jako by byly „ničím“, ačkoli tomu tak není. Mohli bychom si terminologicky pomoci asi takto: jestliže skutečné „nic“ (v plném významu) chápeme jako

opak (protivu) jakékoli skutečnosti, pak „něco“ není pojem, jehož rozsah by pokrýval veškerou skutečnost a není tedy opakem „ničeho“. Mezi oblastí „ničeho“ a oblastí „něčeho“ je ještě další oblast skutečnosti, kterou nelze subsumovat pod velmi široký pojem „něčeho“, ale která zdaleka není „ničím“. Jestliže pod „něčím“ budeme rozumět předmětnou skutečnost, pak to, co není „něčím“, ale také nespadá pod „nic“, můžeme chápat jako nepředmětnou skutečnost. Rozdíl mezi předmětnou skutečností a nepředmětnou skutečností musíme předběžně vázat na myšlenkový přístup: to, co se předmětnému myšlenkovému přístupu jeví jako „něco“, je předmětná skutečnost; naproti tomu to, co se témuž myšlenkovému přístupu jeví jako „nic“, může být buď nepřítomností jakékoliv skutečnosti, anebo také skutečnost nepředmětná.

Dokud si věda neosvojí nový myšlenkový přístup a dokud tedy bude zatížena předsudkem, že skutečnost, která nemá předmětný charakter, prostě žádnou skutečností není, nýbrž je pouhou „nicotou“, „ničím“, do té doby bude na filosofii, aby dbala o odhalování tohoto předsudku a o neustávající poukazování k nepředmětné skutečnosti, resp. k nepředmětné stránce jinak též předmětných skutečností jako nejenom „vskutku skutečné“, nýbrž jako k tomu především a v nejvyšší míře skutečnému. Neboť v češtině (a do jisté míry také v němčině) samo slovo skutečnost poukazuje k tomu, co je schopno skutku nebo co vede k skutku. (V němčině jde o význam poněkud posunutý a bohužel do značné míry zanikající v převaze kauzálního myšlení: wirklich ist, was wirkt, přičemž wirken je obvykle chápáno jako kauzální působení a málokdy jako činnost vedoucí k dílu, jak napovídá etymologická souvislost mezi wirken a Werk.)

Vztah mezi předmětnou a nepředmětnou skutečností, resp. stránkou skutečnosti spočívá v tom, že předmětná skutečnost je dílem, skutkem, výsledkem té nepředmětné (vnitřní se zvnějšňuje, nepředmětné se zpředměťuje, resp. stává se jako předmět uchopitelným).